

УДК 631.1:631.21 (477)

Настевич О.П.
здобувач кафедри трудових ресурсів та підприємництва
Національного університету водного господарства
і природокористування

ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ ВІТЧИЗНЯНИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНО-ПРАКТИЧНИЙ ПІДХІД

FORMATION OF COMPETITIVE RIGHTS OF DOMESTIC FARMERS OF UKRAINE: THEORETICAL AND PRACTICAL APPROACH

АНОТАЦІЯ

Конкурентними перевагами фермерських господарств України є наявність у них земельних ресурсів, виробництво трудомісткої продукції та використання інноваційних технологій виробництва органічної продукції. Проведено порівняльний аналіз цін, собівартості, рентабельності на продукцію, вирощену традиційним та органічним способом. Підтверджується доцільність використання останнього у фермерських господарствах України. Окрім того, відображено особливості органічного виробництва, зокрема економічні, соціальні та екологічні. Доведено, що перспективними для розвитку фермерських господарств України є виробництво продукції органічним способом і перехід від виробництва традиційних культур (пшениці, кукурудзи, жита) до нішевих культур, зокрема ягід.

Ключові слова: фермерське господарство, конкурентна перевага, виробництво органічної продукції, собівартість виробництва, особливості органічного виробництва.

АННОТАЦИЯ

Конкурентными преимуществами фермерских хозяйств Украины являются наличие у них земельных ресурсов, производство трудоемкой продукции и использование инновационных технологий производства органической продукции. Проведен сравнительный анализ цен, себестоимости, рентабельности на продукцию, выращенную традиционным и органическим способом. Подтверждается целесообразность использования последнего в фермерских хозяйствах Украины. Кроме того, отражены особенности органического производства, в частности экономические, социальные и экологические. Доказано, что перспективными для развития фермерских хозяйств Украины являются производство продукции органическим способом и переход от производства традиционных культур (пшеница, кукуруза, рожь) к нишевым, в частности ягодам.

Ключевые слова: фермерское хозяйство, конкурентное преимущество, производство органической продукция, себестоимость производства, особенности органического производства.

ANNOTATION

The competitive advantages of farms in Ukraine are land resources, the production of labor-intensive products and the use of innovative technologies for the production of organic products. A comparative analysis of prices, costs and profitability for products grown in the traditional and organic way has been carried out. The expediency of using of the last one in Ukrainian farms is confirmed. In addition, the features of organic production are reflected in particular economic, social and environmental ones. It is proved that promising for the development of farms in Ukraine is the production of organic products and the transition from the production of traditional crops (wheat, maize, and rye) to niche crops, in particular berries.

Keywords: farm, competitive advantage, production of organic products, cost of production, features of organic production

Постановка проблеми. Зважаючи на високу динаміку органічного руху у світі, що бере свій

початок з другої половини XIX ст., зауважимо, що представники аграрного сектору України мають унікальну можливість виробляти продукт, попит на який постійно зростає як за кордоном, так і на внутрішньому ринку. Так, у липні 2016 р. представники ФАО (Продовольча та сільськогосподарська організації ООН) та Мінагрополітики підписали Рамкову Програму Співробітництва для України. Згідно з підписаним документом одним із пріоритетних напрямів співпраці визначено розвиток виробництва органічної продукції малими та середніми фермерами. Таким чином, фермерська діяльність спрямована на виробництво органічної продукції, має усі шанси не лише на відродження, але й на формування свого особливого сегменту ринку зі своїми покупцями, кількість яких, згідно з останніми дослідженнями, буде постійно зростати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічною основою дослідження розвитку органічного фермерства як основного елементу конкурентної переваги у сільськогосподарському виробництві можуть бути праці А.П. Бурляй, В.І. Вовка, В.В. Підліснюка, В.Я. Саблука, В.Ф. Сайко, Ю.В. Сливи, Дж. Ломборга та інших відомих вчених, які досліджували питання ефективного виробництва сільськогосподарської продукції як традиційним, так і органічним методами. Зокрема, А.П. Бурляй у своїх дослідженнях відзначає конкурентну перевагу виробництва продукції органічним способом над традиційним, роблячи акцент на нижчому рівні собівартості виробництва порівняно з уже відомими методами виробництва. Водночас Дж. Ломборг зазначає, що досягнення високих виробничих показників в органічному виробництві досягається за умови розширення використання земельних площ.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Таким чином, незважаючи на цінні наукові дослідження та розробки, питання формування конкурентних переваг невеликих сільськогосподарських виробників, зокрема фермерських, залишається відкритим. При цьому ми змушені визнати, що переважно діяльність фермерських господарств України є традиційною, тобто без формування і викорис-

тання конкурентних переваг, які вони мають у загальній структурі сільськогосподарського виробництва України.

Переважно фермерські господарства України виробляють продукт, який є неконкурентоспроможним за своїми якісними показниками, а подекуди і низькорентабельним. Згідно зі статистичними даними України за 2010–2016 рр. середньозважена ціна реалізації пшениці перебуває на межі собівартості її виробництва. Саме це актуалізує питання економічної доцільності функціонування фермерських господарств.

Мета статті полягає у формуванні конкурентних переваг фермерських господарств України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з ключових проблем розвитку сільськогосподарського підприємництва в Україні на різних рівнях є відсутність довготермінового планування з ефективною координацією діяльності усіх ланок, які зайняті у процесі виробництва, тобто відсутність базового аналізу конкурентних переваг на ринку і відсутність стратегічного управління. Стратегічне управління – мистецтво і наука розробки, впровадження й оцінки крос-функціональних рішень, які дадуть змогу організації досягти своїх цілей. Отже, як впливає з цього визначення, стратегічний менеджмент зосереджується на інтеграції менеджменту, маркетингу, фінансів, виробництва, наукових досліджень, а також інформаційної системи для досягнення успіху організації [1].

У фермерських господарствах планування з елементом стратегічного управління практично відсутнє, водночас не враховуються конкурентні переваги, які мають представники цієї підприємницької діяльності.

У загальновідомому визначенні конкурентна перевага – наявність в суб'єкта господарювання особливої якості чи цінності, що дає їй перевагу перед іншими конкурентами.

У своїх дослідженнях Оксана Чорна зазначає, що конкурентна перевага може бути зовнішньою та внутрішньою. Зовнішня базується на спроможності підприємства створити більш значущі цінності для споживачів його продукції, що створює можливості повнішого задоволення потреб, зменшення витрат чи підвищення ефективності їхньої діяльності. Інша характерна для внутрішніх аспектів діяльності підприємства (рівень затрат, продуктивність праці, організація процесів), які перевищують аналогічні характеристики пріоритетних конкурентів [19].

Таким чином, під *конкурентною перевагою фермерських господарств України* слід розуміти наявність інноваційної операційної діяльності, метою якої є отримання унікальної продукції з особливими якостями та характеристиками порівняно з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками, що має високий попит серед споживачів як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Говорячи про конкурентні переваги, зокрема у фермерських господарствах України, зазначаємо, що основним засобом будь-якого сільськогосподарського виробництва є земельні угіддя. Станом на 2017 р. загальна площа сільськогосподарських земель в Україні становить 41,557 млн. га, або 70,9% всієї території держави (40% світових запасів чорноземів). Причому сільськогосподарське освоєння території досягло 71%, а ступінь розораності земель – 53,6% (за гранично допустимого рівня у 40%). У фермерських господарствах перебуває близько 4,34 млн. га землі [8]. Отже, першою і ключовою перевагою фермерських господарств України є *забезпечення земельними ресурсами*.

Сьогодні фермерство України виконує переважно соціальну функцію і не є серйозним представником у загальній структурі сільського господарства України. Середній розмір фермерського господарства України станом на 2016 р. становить 117 га, а обсяг виробництва, зокрема у рослинництві, не перевищує 15% у загальній структурі сільськогосподарського виробництва України, водночас середньорічна кількість зайнятих працівників становить 2,41 працівників у господарстві [8].

Згідно з експертними оцінками фермерів України та відомих менторів агробізнесу України розмір фермерського господарства повинен становити не менше 250–300 га. Зокрема, дослідження К.О. Лисенко показують, що нормальний рівень життя членів фермерської сім'ї та їх зайнятості тільки в сільському господарстві забезпечується за умови, якщо розмір господарства складає не менше 240 га [12]. Науковці Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» визначили раціональні розміри фермерських господарств: для господарств зернового напрямку вони становлять 300–400 га ріллі, для картопляного – 100–150 га, овочівницького – 25–50 га, плодово-ягідного – 30–60 га [13]. Аналізуючи основні сільськогосподарські культури, які виробляються у фермерських господарствах України, констатуємо факт, що основне виробництво зосереджене на зернових культурах та соняшнику [8]. Тобто оптимальний розмір фермерського господарства повинен становити не менше 240 га, щоб забезпечити конкурентну перевагу у загальній структурі сільськогосподарського виробництва України. Цікавим є факт, що середній і оптимальний розмір фермерського господарства у США становить 434 акри (175,63 га), що дає їм змогу бути лідером на світовому рівні щодо ефективності ведення господарської діяльності.

Наступною конкурентною перевагою є *виробництво трудомісткої продукції*. Зокрема, овочів (картопля, цибуля, часник, перець), ягід та плодів, де є можливість досягнення *рентабельного та інколи високорентабельного виробництва* за умови формування і заповнення свого унікального сегменту ринку.

Динаміка рентабельності продукції, виробленої сільськогосподарськими підприємствами України, відображена на рис. 1.

Таким чином, рентабельність виробництва продукції, виготовленої сільськогосподарськими підприємствами, є різною для кожної продукції. Для одного виду продукції спостерігається зростання, зокрема приріст виробництва пшениці порівняно з 2010 р. становить 35,92%. Проте рентабельність виробництва молока знизилася на 24%.

Проте, як зазначає Д. Зубаха, засновник кооперативу «Київський», рентабельність органічних ягід сягає 200%: «мінімальна ціна на органічну малину торік становила 2,25€/кг, тоді як на традиційну максимальна не перевищувала 1€/кг» [14].

Отже, за середньостатистичного розміру фермерського господарства у 117 га (станом на 2016 р.) діяльність, спрямована на вирощування плодів та ягід, овочівництва або ж виноградарства, може досягти значно вищих показників рентабельності навіть за нижчої урожайності, ніж під час застосування стратегії масштабування традиційного виробництва.

Згідно з дослідженнями науковців аграрного виробництва доцільніше говорити про рентабельність конкретної культури, а не виробництва загалом. Успішні господарства переходять на монокультуру, адже це зручно, просто та економічно вигідно. За наших умов рентабельне вирощування сої, кукурудзи, жита, соняшнику, гарбузів. Овочівництво дає хороші прибутки, але тільки в малому масштабі (розмір господарства до 20 га), оскільки овочі потребують стабільних миттєвих каналів збуту, а їх знайти досить складно (супермаркети більш охоче імпортують або занижують ціну до не вигідної).

Проте слід зважати на те, що Джорн Ломборг зазначає, що для вирощування зернових культур потрібно на 200% більше земельних ресурсів [14].

Третьою та четвертою конкурентними перевагами фермерських господарств України є використання *унікальної технології* виробництва і, як наслідок, *унікальної, високорентабельною продукції*. Такою продукцією може бути органічна продукція.

Згідно з Г. Мартіном, органічне виробництво у фермерських господарствах – це цілісна система, призначена для оптимізації продуктивності та придатності різних спільнот в рамках агроєкосистеми, зокрема ґрунтових організмів, рослин, тварин і людей. Основна мета органічного виробництва полягає в розвитку підприємств, які є стійкими та гармонійним з навколишнім середовищем [2].

Річний звіт «IFOAM Organics International» (Міжнародна організація сільськогосподарського органічного руху) відображає той факт, що загальносвітовий рівень роздрібної реалізації органічної продукції у світі за 2014 р. виріс більш ніж у 5 разів і становив 80 млрд. дол. США порівняно з 1999 р. (15,2 млрд. дол. США) [3].

Говорячи про перспективи розвитку органічного виробництва у фермерських господарствах України, проаналізуємо динаміку розвитку органічного виробництва у світі.

Динаміка розвитку виробництва органічної сільськогосподарської продукції у світі відображена на рис. 2.

Аналізуючи тенденцію розвитку органічної сільськогосподарської продукції у світі протягом 2010–2015 рр., можемо говорити про стрімкий приріст як самого ринку органічного виробництва, де приріст становив майже 46% порівняно з 2010 р., так і площ органічних земель, де приріст становив 17,5% порівняно з 2010 р.

Отже, констатуємо не лише стале зростання сегменту ринку та розширення площ для виробництва органічної продукції, але й приріст її споживання. Тобто присутня позитивна динаміка постійного зростання як ніші ринку, так і сукупного споживання (попиту) продукції, представленої в цій ніші.

Рис. 1. Динаміка рентабельності продукції, виготовленої сільськогосподарськими підприємствами України [8]

Аналізуючи динаміку розвитку органічного виробництва в Україні, скажемо про його стрімке зростання. Приріст площ становив майже 1,5 рази. Кількість господарств зросла більше ніж на 174% зі 142 од. у 2010 р. до 390 од. у 2016 р.

Динаміка площ органічних сільськогосподарських угідь та кількість органічних господарств представлена в табл. 1.

Більшість українських органічних господарств розташована в Одеській, Херсонській, Київській, Полтавській, Вінницькій, Закарпатській областях. Українські сертифіковані органічні господарства різного розміру, а саме від кількох гектарів до декількох тисяч гектарів ріллі.

Дослідження Федерації органічного руху України свідчать про те, що сучасний внутрішній споживчий ринок органічних продуктів почав розвиватись із початку 2000-х рр. Розвиток вітчизняного ринку виробництва органічної сільськогосподарської продукції представлено в табл. 2.

Таким чином, приріст вітчизняного ринку виробництва органічної сільськогосподарської

продукції сягнув майже 9 разів у 2016 р. порівняно з 2010 р. і досягнув 21,2 млн. євро.

Слід звернути увагу на особливості органічного виробництва сільськогосподарської продукції, які представлені в табл. 3.

Одним з основних елементів визначення переваги органічної продукції над традиційною є порівняння ціни реалізації та собівартості виробництва продукції. У табл. 4 наведено співвідношення роздрібних цін на традиційну та органічну продукцію в Україні.

Аналізуючи співвідношення роздрібних цін на традиційну та органічну продукцію в Україні, бачимо значно вищий рівень цін на органічну продукцію, що дає право говорити про більшу величину обігових коштів під час виробництва органічної продукції над традиційною.

Водночас слід звернути увагу на собівартість продукції традиційного та органічного виробництва в Україні (табл. 5).

Порівнюючи виробничу собівартість традиційного та органічного виробництва в Україні,

Рис. 2. Розвиток виробництва органічної сільськогосподарської продукції у світі в період 2010–2016 рр. [9]

Таблиця 1

Динаміка площ органічних сільськогосподарських угідь та кількість органічних господарств в Україні [4]

Роки	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	Приріст (+), спад (-) 2016/2010 р., %
Площа, га	270 226	270 320	272 850	393 400	400 764	410 550	421 200	+55,87
Кількість господарств, од.	142	155	164	175	182	210	390	+174,65
Середній розмір господарства, га	1 903	1 744	1 663,72	2 248	2 202	1 955	1 080	-56,75

Таблиця 2

Динаміка розвитку вітчизняного ринку виробництва органічної сільськогосподарської продукції

Споживчий ринок органічних продуктів, млн. євро	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	Приріст (+), спад (-) 2016/2010 р., %
	2,4	5,1	7,9	12,2	14,5	17,5	21,2	+9 разів

Таблиця 3

Особливості органічного виробництва сільськогосподарської продукції [18]

Економічна	Соціальна	Екологічна
Готовність споживачів сплачувати більшу ціну за продукцію органічного виробництва, зниження вартості матеріальних ресурсів (агрохімікатів та паливно-мастильних матеріалів від 30% до 97%). Водночас цей напрям потребує значних інвестицій у виробництво, а також зростає собівартість продукції через зниження урожайності в період конверсії та в разі високого рівня родючості ґрунтів, природної продуктивності тварин і насіння.	Значне використання ручної праці, що уможливорює органічне виробництво для дрібних сільськогосподарських виробників з власною працею. Наприклад, у Франції, де 4,5% ферм та 3,6% сільськогосподарських земель є органічними, в органічних фермах зайняті 2,4 наймані середньорічні працівники, тоді як у традиційних – 1,5. Порівняно з реаліями вітчизняного фермерства показник 2,41 може зрости до 5,2 та навіть більше залежно від напрямку виробничої діяльності.	Поступове відновлення якості земельних ресурсів, залучених до процесу виробництва, через дотримання сівозмін, застосування зелених добрив та методів біологічної боротьби зі шкідниками, технологій обробки ґрунту, спрямованих на мінімальне втручання, зниження ущільнення ґрунтів, а також зниження забруднення водою та атмосферного повітря через обмеження застосування синтетичних агрохімікатів, збереження локального біорозмаїття через заборону застосовувати генетично модифіковані організми.

Таблиця 4

Співвідношення роздрібних цін на традиційну та органічну продукцію в Україні, 2016 р. [15]

№	Назва продукту харчування	Одиниця виміру	Ціни станом на 20 березня 2016 р.		%
			на традиційний товар	на органічний товар	
1	Молоко	1 л	10,00	23,50	235
2	Сметана	0,5 л	15,00	34,00	227
3	Масло	200 г	22,00	50,00	227
4	Яйця	10 шт.	20,00	37,50	187
5	Тушка куряча	1 кг	40,00	90,00	225
6	Биток свинячий	1 кг	80,00	150,00	187
7	Морква	1 кг	10,00	35,00	350
8	Цибуля	1 кг	8,00	30,00	375
9	Яблука	1 кг	20,00	50,00	250
10	Хліб	400 г	6,00	20,00	333

Таблиця 5

Співвідношення виробничої собівартості традиційного та органічного виробництва в Україні [15]

Вид продукції	Виробнича собівартість 1 ц, грн.		Органічна продукція, % до традиційної
	традиційне виробництво	органічне виробництво	
Озима пшениця	130,3	119,7	91,9
Гречка	271,2	243,7	89,9
Соняшник	223,5	137,1	61,3
Цукрові буряки	33,9	18,1	53,4
Картопля	126,5	102,0	80,6

бачимо меншу собівартість виробництва органічного виробництва у порівнянні з традиційним. Основною причиною є зменшення витрат на обробку ґрунту.

Отже, ми можемо говорити про вищий рівень рентабельності органічного виробництва порівняно з традиційним.

Практичним прикладом не лише конкурентної переваги, але й отримання значного економічного та соціального ефекту є вирощування ягід, зокрема суниць садової, фермерськими господарствами України, керуючим партнером ТОВ «ФруТек» О. Босим. Основна характеристика ягоди представлена в табл. 6.

Базовий розрахунок собівартості виробництва суниць садової фермерськими господарствами України представлено в табл. 7.

Порівняння рентабельності виробництва суниць садової фермерськими господарствами України на основі величини прибутку, представлено на веб-ресурсі <https://info.shuvar.com>, та собівартості виробництва ягоди представлено вище [18].

Проведені розрахунки відображають потенційні перспективи розвитку виробництва продукції фермерськими господарствами України, зокрема ягоди (суниць садової). Слід зазначити, що переорієнтація виробництва фермерськими господарствами України з традиційного на органічне не потребує зміни розміру самого господарства (по Україні 117 га, по Рівненській області 56 га станом на 2015 р.). Водночас органічне ягідництво покращить соціальний ефект у сільській місцевості. Адже для виробництва

Таблиця 6

Технологічні характеристики вирощування суниці садової [17]

Сорт	Схема висаджування	Тип саджанців	Висаджування	Зрошення	Планова урожайність, т/га
ЗЕНГА ЗЕН-ГАНА (для заморозки)	1,50 x (0,30 x 0,40) 32.500 шт./га	фріго 6–9 мм.	квітень, на гребені з мульч. плівкою	краплинне	1-й рік посадки 0,00; 2-й рік посадки 22,00; 3-й рік посадки 18,00; 4-й рік посадки 16,00

Таблиця 7

Базовий розрахунок собівартості виробництва суниці садової фермерськими господарствами України [17]

Витрати	Одноразово	На сезон	Разом
Підготовка поля	400		400
Садивний матеріал	2900		2900
Мульчувальна плівка	800		800
Зрошення	1 200	140	1 760
Добрива та ЗЗР		1 800	7 600
Загальногосподарські		400	1 600
Збір продукції (0,18 євро/кг)			10 080
РАЗОМ ВИТРАТ			25 140
Урожайність, т/га (за три сезони)			56,0
Планова собівартість, євро/кг			0,44

Таблиця 8

Консолідований розрахунок величини рентабельності виробництва основних видів ягід фермерськими господарствами України

Вид продукції	Ціна реалізації без ПДВ (дохід) (внутрішній ринок)	Ціна реалізації без ПДВ (дохід) (експорт)	Собівартість, євро/кг	Рентабельність, % (внутрішній ринок)	Рентабельність, % (експорт)
Суниця садова	0,975	1,463	0,44	221,59	332,5

ягід з порівняно невеликих сільськогосподарських площ потрібно збільшення використання ручної праці, що дасть змогу досягти збільшення зайнятості працівників з 2,41 люд./госп. до 4,41 люд./госп.

Висновки. Дослідження конкурентних переваг фермерських господарств України показали перспективи розвитку органічного виробництва над традиційним, зокрема у ягідництві. Ефективне використання вищеприписаних конкурентних переваг дасть змогу фермерським господарствам України досягти значного як економічного, так і соціального ефекту і стати важливими конкурентоспроможними представниками у загальній структурі сільськогосподарського виробництва України. Напрямом подальших досліджень є визначення ємності внутрішнього та зовнішнього ринків та його задоволення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

- Strategic management: concepts and cases / Fred R. David. 13th ed. Copyright © 2011, 2009, 2007 by Pearson Education, Inc., publishing as Prentice Hall, One Lake Street, Upper Saddle River, New Jersey 07458.
- Martin H. Replaces Factsheet 06-103. URL: <http://www.omafra.gov.on.ca/english/crops/facts/09-077.htm>.
- IFOAM – Organics International Annual Report 2015 URL: <https://www.ifoam.bio/en/news/2016/06/09/ifoam-organics-international-annual-report-2015>.
- Федерація органічного руху в Україні. URL: <http://www.organic.com.ua>.
- Ковальова О.В. Щодо напрямів розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1292>.
- Русан В.М., Ковальова О.В., Юрченко А.Д., Жураковська Л.А. ПРООН UKR/00/005 «Аграрна політика для людського розвитку» / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1437>.
- Коваленко Т.М. Виробництво органічної сільгосппродукції та сировини. URL: <http://www.agro-business.com.ua/u-pravovomu-poli/2107-vyrobnytstvo-organichnoii-silgospproduktiii-ta-syrovyny.html>.
- Статистичний щорічник України / відповідальний за випуск О.А. Вишневіська; за редакцією І.М. Жук. Київ: Державна служба статистики України, 2001–2016. 575 с.
- IFOAM – Organics International Annual Report 2010–2015. URL: <https://www.ifoam.bio/en/news/2016/06/09/ifoam-organics-international-annual-report-2015>.
- Слива Ю.В. Як перейти на органічне землеробство? URL: <http://www.agro-business.com.ua/ideii-i-trendy/5221-iyak-pereyti-na-organichne-zemlerobstvo.html>.
- Гаваза Є.В. Ринок органічної продукції та його інфраструктура: сучасний стан і перспективи розвитку. Економіка АПК. 2014. № 5. С. 131–135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2014_5_23.
- Лисенко К.О. Оптимізація розмірів фермерських підприємств в рослинництві. Ефективна економіка. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2044>.

13. Суть і об'єктивні умови розвитку спеціалізації аграрних підприємств. Навчальний портал НУБіП. URL: <http://elearn.nubip.edu.ua/mod/page/view.php?id=1453>
14. Рентабельність органічних ягід сягає 200%. Agroexpert. 2016. № 4 (93). URL: <https://www.agroexpert.ua/ru/ukrnovini-agroexpert-no493-2016>.
15. Бурляй А.П., Бурляй О.Л., Харенко А.О. Особливості формування витрат на виробництво органічної продукції рослинництва. URL: http://soskin.info/userfiles/file/2015/3-4_2_2015/Burlyay,Burlyay,Kharenko.pdf.
16. Новак Н.П. Особливості ціноутворення на органічну продукцію та засоби його удосконалення й використання в управлінні виробництвом. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. 2016. № 2. С. 51–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vbumb_2016_2_12.
17. Босий О. Економічні аспекти виробництва ягід в Україні. URL: <http://www.ft.ua>.
18. Info.shuvar. URL: <https://info.shuvar.com/news/1633/Ukrayina-v-2017-rotsi-suttyevo-pohirshyla-pokaznyky-z-mizhnarodnoyi-torhivli-sunytseyu-sadovoyu>.